

NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-9]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

09.00.00-FALSAFA
journal.namdu.uz
PHILOSOPHICAL

AMIR TEMURNING DAVLAT BOSHQARUVIDA HUQUQIY TAMOIYILLARNING RATSIONALLIK JIHATLARI

O' rozov Shahobiddin Ziyadullayevich
SamISI, Ijtimoiy fanlar kafedrası katta o' qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada xarizmatik legitimlik qobiliyatiga ega bo' lgan Amir Temurning milliy davlatchilik asoslarini yaratish va takomillashtirish faoliyatida huquqiy tamoyillarning ratsionallik jihatlari yoritib berilgan. Shuningdek maqolada Markaziy Osiyoda XIV asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy va huquqiy beqarorlik Amir Temurdek xarizmatik legitimlik qobiliyatiga ega bo' lgan siyosiy rahbarning yetishib chiqishi va milliy davlatchilik g' oyasini xususiyati tarixiy asarlarning komparativistik tahlili asosida tadqiq etiladi.

Kalit so' zlar: Amir Temur, xarizma, xarizmatik legitimlik, mantiqiy ratsionallik, davlatchilik g' oyasi, milliy davlatchilik, komparativistik tahlil.

РАЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРАВОВЫХ ПРИНЦИПОВ В ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ АМИРА ТИМУРА

Аннотация: В статье освещаются рациональные аспекты правовых принципов в деятельности Амира Тимура, обладавшего способностью к харизматической легитимности, по созданию и укреплению основ национальной государственности. Также в статье рассматривается социально-политическая и правовая нестабильность в Центральной Азии в первой половине XIV века, появление политического лидера, обладавшего харизматическими и легитимными способностями, такого как Амир Тимур, и природа идеи национальной государственности на основе компаративического анализа исторических трудов.

Ключевые слова: Амир Тимур, харизма, харизматическая легитимность, логическая рациональность, идея государственности, национальная государственность, компаративический анализ.

RATIONAL ASPECTS OF LEGAL PRINCIPLES IN THE STATE ADMINISTRATION OF AMIR TEMUR

Abstract: The article highlights the rational aspects of legal principles in the activities of Amir Timur, who possessed the ability of charismatic legitimacy, in creating and improving the foundations of national statehood. The article also examines the socio-political and legal instability in Central Asia in the first half of the 14th century, the emergence of a political leader with charismatic and legitimate abilities, such as Amir Timur, and the nature of the idea of national statehood based on a comparative analysis of historical works.

Keywords: Amir Timur, charisma, charismatic legitimacy, logical rationality, idea of statehood, national statehood, comparative analysis.

Kirish. Amir Temur xarizmatik legitimligining asosiy xususiyati ijtimoiy munosabatlarda huquqiy tamoyillarga, xususan turkiy odat va an'analarga siyosiy boshqaruvning qonunlarini hamon islom shariatining talablariga oqilona tarzda barchani birdek bo' ysunishini taqozo etar edi. Dunyoning deyarli uchdan biriga teng keladigan imperiya - saltanatni muvaffaqiyatli boshqarishning asosiy shartlaridan biri qonun ustuvorligini ta'minlashdan iborat bo' ldi. Yurtimizning hozirgi rivojlanish jarayonida tarixiylikni manbalarga tayanib o' rganishga va shu asosda ma'naviy merosga nisbatan munosabatni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu maqolada xarizmatik legitimlik qobiliyati tufayli Amir Temur tomonidan jamiyatda ijtimoiy adolatni qaror toptirishni ta'minlagan qonun ustuvorligi tamoyilini ishlab chiqilishi va ijtimoiy munosabatlarda to' liq joriy etilishi Movarounnahrni qudratli saltanatga aylanishi, fuqarolarning farovon turmush tarzini yuzaga kelishi hamda madaniy-ma'naviy yuksalishning falsafiy mohiyati yoritilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Amir Temurning tarixiy-madaniy va ma'naviy merosiga oid masala doimo davlat rahbarlari, tarixshunos mutaxassislar, faylasuflarning diqqat markazida bo' lib kelgan. Xususan, bu masalani o' rganishda xorijlik olimlardan F.Shlosser, H.Hukhem, A.Shampdor, V.Furniye, L.Keren, J.Ru, X.Lemb, B.Mans va boshqalar Amir Temurning dunyo siyosatida, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarda tutgan o' rnini tadqiq etishga e'tibor qaratishgan.

Ingliz olimasi Hilda Hukhem Amir Temur o'z yurtida davlatchilik va madaniyat an'alarining davomchisi bo'lganligini, turli sohalarda benazir asarlar yaratgan buyuk allomalar vatanidan yetishib chiqqanligini, mazkur allomalarning yirik asarlari bir necha yuz yillar davomida Yevropadagi Uyg'onish davriga katta ta'sir ko'rsatib, unga poydevor bo'lib xizmat qilganligini haqqoniy ravishda aytib o'tgan [1-320]. Jumladan, Lyusen Keren ko'plab tadqiqotlarida Amir Temurning tarixdagi buyuk xizmatlari, uning davlatida adolat va qonun ustuvorlik qilganligi, "rahbar bo'lishdek tug'ma, ammo aqlga sig'maydigan tabiiy va sinoatli xislat sohibi" bo'lganini manbalardagi ma'lumotlar, tarixiy faktlar orqali ochib bergan [2-169-170]. Amir Temurning hayoti, ma'naviy merosi ijtimoiy-siyosiy va falsafiy qarashlari bo'yicha O'zbekistonda I.Mo'minov, B.Ahmedov, N.Ahmedov, E.Rtveladze, U.Uvatov, J.Yaxshilikov, A.Ziyo, Z.Muqimov, A.Saidov, H.Dadaboyev, Sh.O'ljayeva va boshqalar o'z asarlarida ko'plab qimmatli ma'lumotlarni keltirganlar.

Mazkur olimlar asarlarida Amir Temurning ratsional xarizmatik liderlik qobiliyati va ma'naviy merosiga oid yangi manbalarda keltirilgan ijtimoiy-siyosiy hamda falsafiy qarashlari to'liq o'rganilmagan. Busiz Sohibqiron faoliyatidagi insonparvarlik g'oyalarning yoshlarni barkamol qilib tarbiyalashga oid ijtimoiy-siyosiy va falsafiy jihatlarini yaxlitlik kasb etmaydi. Hozirda jahonda yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning mazmun-mohiyatini anglashda Amir Temur ma'naviy merosi muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Amir Temurning davlat boshqaruvida huquqiy tamoyillarning ratsionallik mohiyati, xarizmatik liderlik qobiliyati va ma'naviy merosiga oid ijtimoiy-siyosiy hamda falsafiy qarashlari ahamiyatini yoritishda obyektivlik, retrospektiv tahlil, mantiqiylik va tarixiylikning birligi, qiyosiy tahlil va shu kabi usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Amir Temur hukmronligi davri qonunchiligidagi ratsionallik jihatlarini yoritishda uning "Tuzuklari" g'oyat qo'l keladi. "Tuzuklar"da qonunchilik masalalariga urg'u berishdan maqsad davlat boshqaruvida qonun ustuvorligini ta'minlash va shu asosida jamiyatda ijtimoiy adolatni qaror toptirish edi. Amir Temur qonunlarni shunchaki tor doira asnosida emas, balki ratsionallikka, mantiqiylikka asoslangan va o'tmish sinovlaridan o'tgan aqidalar, aniq yo'l-yo'riqlar asosida yaratgan. To'g'ri, davlatchilikning o'rta asrlarga xos xususiyatiga binoan davlat tepasida turgan shaxs hukmi, so'zi, qarorlari amri farmon sanalgan. Lekin Amir Temur davri qonunchiligi faqat uning shaxsi uchun zaruriy hol edi, deya baholay olmaymiz. Zero, mantiqiylik asosiy qonunlar o'sha davr, o'sha jamiyat dunyoqarashi, odatlari, talab imkoniyatlari bilan mahkam bog'langan bo'ladi. Tuzuklarda shunday deyiladi: "Saltanatim binosini islom dini, to'ra va tuzuk asosida mustahkamladim. Saltanatni boshqarishimda uchragan har qanday voqea va ishni to'ra va tuzuk asosida ado etdim" [3-79]. Amir Temur ijtimoiy munosabatlarni shariat ahkamlari asosida adolatli olib borish, qo'llagan tadbirini quyidagicha bayon etadi: "sayyidlar orasidan layoqatli bittasini ahli islomga boshliq – sadr etib tayinladim. Tamom vaqflarni boshqarish va nazorat qilish uchun mutavalli tanlashni, har bir shahar va viloyatda qozi, muftiy, muhtasib tayinlashni uning o'ziga havola qildim" [3-79-80]. Mazkur lavozimdagi shaxslar islom fiqhi va shariatidan yaxshi xabardor kishilar bo'lib, aksariyati nufuzli madrasalarda ta'lim olgan bo'lishi kerak bo'lgan. Temur tuzuklarini o'rgana turib, undagi huquqqa oid masalalarga ratsional yondashuvni tuzuklarning ikkinchi maqolasida, quyidagi tuzuklarda, ayniqsa, yaqqol ko'zga tashlanishini ko'ramiz. Qonunlar - ularda raiyat ahli manfaati ko'zda tutilgan jihatlarga oid tuzuklar; Temurning saltanatni o'z erkida tutish tuzugi; tanxoh va ulufalar berish tuzugi; o'g'illar va nabiralarga ulufa berish tartiblari; in'om va sovg'alar berish tuzugi; vazir tutish tuzugi; amirlik va hukmdorlik tuzugi; sipohiylarni eng quyi darajadan oliy martabagacha ko'tarish tuzugi, ya'ni harbiy huquqqa oid qoidalar; amirlar, vazirlar, sipoh hamda raiyatni taqdirlab, in'om va sovg'alar berish; navkarning begiga, bekning navkarga muomalasi tuzugi; do'stu dushmanga muomala qilish tuzugi, mamlakatlarni zabt etish tuzugi; va hokazolar edi. Mazkur tuzuklarni barchasini mantiqiy ratsional sharhlaydi, masalan raiyatdan mol-xiroj yig'ish tuzugini quyidagicha izohlaydi: "Amr etdimki, raiyatdan mol-xiroj yig'ishda ularni og'ir ahvolga solishdan yoki mamlakatni qashshoqlikka tushirib qo'yishdan saqlansinlar. Negaki, raiyatni xonavayron qilish (davlat) xazinasining kambag'allashuviga olib keladi. Xazinaning kamayib qolishi esa sipohning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Sipohning tarqoqligi, o'z navbatida, saltanatning kuchsizlanishiga olib boradi" [3-143].

Sohibqiron o'zining 35 yillik hukmdorlik davrida har doim tasavvuf tariqatining yirik murshidi Abubakr Tayobodiyning "rosti-rusti" ya'ni, "haqqoniylik va odillik har qanday balodan xalos qiladi" [4-12] deyilgan nasihatlarini amalga oshirgan.

Temur butun umri davomida o'zining ham ichki, ham tashqi siyosatida bu buyuk hikmatlarga sodiq qoldi. Buyuk hukmdor milliy turkiy davlatchilikning ilg'or an'alarini islom shi'ari asoslari bilan mantiqan uyg'unlikda olib bordi.

Amir Temur Kesh (Shahrisabz)ga katta e'tibor berib bu shaharni "Qubbatul ilm val adab" deb atalish darajasigacha ko'targan va 12 yilda Oqsaroyini qurdirib uning peshtoqiga uch qal'adan iborat o'zining muhrini va uning atrofiga "rosti-rusti" qoidalarini tushirgan. Ba'zi mualliflarning fikricha muhr, uch qal'a Shimol, Janub, G'arb hukmdori ma'nosini anglatadi. Fransuz tarixchisi L.Kerenning fikricha esa, "uch qal'a" ko'p mamlakatlarda ilohiy va sirli sanalgan uch raqamiga ilova. Mo'g'ullar bu raqamni zafar va baxt ramzi sifatida ishlatishgan, o'zini o'ziga ko'paytirib, samoviy "9" raqamini olish mumkin deb hisoblaganlar. Bu muhr Temurbek zarb etgan tangalarda ham uchraydi. Lekin barcha

tangalarda emas. Temurning tug' ro "gerb"larida bu muhrdan boshqa so'zlarni topmadim" deb yozadi u[5-62]. Klavixos esa bu uch qal'ani Temurning dunyoning uch qismining hukmdori ma'nosini anglatgan, boshqalar esa uch qal'a uch qit'aning hukmdori, ya'ni Sohibqiron ma'nosini anglatadi deb yozgan. Hilda Hukhemning yozishicha bu belgi "rosti-rusti" "haqiqat xotirjamlikdir" yozuvi bilan bezatilgan. Temuriylarning Britaniya muzey qo'riqxonalarida saqlanayotgan tangalarida xuddi shu yozuvlar mavjud. Bu ko'rinish Temurning Fransiya qiroli Karl VI Valuaga fors tilida yozgan xatlarida ham uchraydi. Klavixos bu qoidalarini Temurning vatani bo'lgan Shahrisabzda qurilgan saroylarda ham ko'rgan[6-80].

Amerikalik olim Kornel X.Fleyshar turkiy davlatlar boshqaruvida uchta o'zaro bog'liq tamoyil – shariat, qonun va amir muhim bo'lib, ular o'z navbatida din, davlat hamda boshqaruvning turkiy yo'li bilan bog'liqdir, deb yozgan. Biz, uch qal'a Amir Temurning saltanat poydevorlari bo'lgan yuqoridagi uch qoidani anglatishi haqiqatga yaqinroqdir degan qarashni ilgari suramiz.

Tasavvuf ta'limoti nuqtayi nazaridan adolat ham ilohiy, ham dunyoviy tushunchadir. Amir Temur esa adolatni ilohiylik va dunyoviylikdan ham ustun qo'yib, adolatning bu ikki tomonini birga qo'sha oldi. Xuddi shuning uchun ba'zi mualliflarimizning ilohiy adolatni dunyoviy adolatga qarama-qarshi va adolatni dindan ajratib Temurni dunyoviy adolat tarafdori qilib ko'rsatishga bo'lgan urinishlari qo'yilayotgan masalani emas, balki Temur shaxsini ham soxtalashtiradi.

Ilohiy adolatni shuning uchun ham dunyoviy adolatga qarama-qarshi qo'yib bo'lmaydiki, islom nazariyotchilari ham adolatning asosini inson idealiga bog'laydilar. Sohibqironning muammoga gumanistik antropotsentrizm nuqtayi nazaridan yondashar ekan har qanday qonun avvalo har bir fuqaro manfaatiga xizmat qilishi, uning sha'ni va obro'yini himoya qilishga qaratilishi lozimki, bu uning tamg'asidagi ikkinchi asosiy tamoyil qonun ustuvorligini mohiyatini tashkil etgan. Bu o'rinda musulmon Sharqining eng yirik olimlaridan biri bo'lgan M.M.Sharifning adolat islomning eng muhim ma'naviy qobiqlaridan biri[7-549] degan fikri ham bu masalani yanada oydinlashtirishga yordam beradi. Chunki Temur adolatning ham ilohiy, ham huquqiy, ham siyosiy tomonlari va chegaralarini aniq farqlay bilgan.

Ijtimoiy, siyosiy, madaniy mukammallik, hamma odamda bir xil amalga oshmasligini bilgan Temur bu ishda ma'lum darajada qat'iylikka asoslanadi. Chunki ijtimoiy tengsizlik mavjud bo'lgan har bir jamiyatda qonun, saltanat to'ratuzugi va shariat qoidalarini buzilishini Amir Temur teran anglagan. Shuning uchun ham u "sipohu raiyatni umid va qo'rquv orasida saqladim" [3-88], degan gaplarini bekorga aytmagan.

Rui Gonsales de Klavixoning ta'kidlashicha, "Samarqandda qonunga qattiq rioya qilinar edi, shuning uchun ham hech kim senorning buyrug'isiz bировga tazyiq o'tkazolmaydi va qanday bo'lmasin kuch ishlata olmaydi". Qonunlarga faqat markazda emas, balki bo'ysundirilgan mamlakatlarning hududlarida ham imkon qadar rioya qilinar edi. Bu muammo borasida Amir Temurning alohida qoidasi bor edi, unda yozilishicha: "Amr etdimki, fath etilgan har bir mamlakatdagi sipohiylar (o'z ixtiyorlari bilan) panohimga kelsalar, ularni navkar qilib, (askarlarim safidan) joy bersinlar. U diyorning raiyatini yomon hodisalardan, qatl va asiru band etilishdan, talanishdan muhofaza qilsinlar. Ularning mol-mulkini, buyumlarini talon-tarojdan saqlasinlar. O'sha mamlakatdan tushgan o'lja mollar egalariga qaytarib berilishini tekshirsinlar" [3-141].

Sohibqironning ijtimoiy adolat tamoyili saltanatdagi har bir fuqaroni dini, e'tiqodi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar tengligini va farovon yashashga haqli ekanligini nazarda tutgan. "Tuzuklar"da "Har qanday odam mening adolat devonimdan panoh topgan ekan, gunohi bo'lsa ham, uni kechirsinlar, ikkinchi, uchinchi marta yana gunoh yo'lga kirsas, u holda gunohiga yarasha jazolasinlar" [3-95] – deyiladi bu haqda.

Har bir shaharga olim va mudarrislar tayin qilinadiki, ularning musulmonlarga tafsir, hadis va fiqhdan ta'lim berishlari qat'iy belgilab qo'yiladi. Demak, Amir Temur davrida bilim olish qonun darajasida belgilab qo'yilgan, bu sohada ma'lum va qat'iy tartiblar, yo'l-yo'riqlar mavjud bo'lgan. Ahamiyatli va qiziqarli tomoni shundaki, har el va har shaharda Adolat amiri tayin etilgan. Sipoh va raiyat orasidagi urf-odatlariga oid nizoli ishlar haqida ma'lumot berib turish ularning asosiy vazifasi hisoblangan. Albatta, bu yerda yana o'rta asrlarga xos bo'lgan yakka hukmronlik boshqaruv tizimida oliy hukmdorning o'rni esdan chiqarmaslik lozim, zero, uning har bir farmoyishi amalda qonun kuchini oladi. Tuzuklar o'z navbatida mamlakatdagi barcha ijtimoiy munosabatlarni qamrab olgan va barqaror taraqqiyotga, mamlakat yuksalishiga xizmat qilgan. Xususan "aholini yo'rliqqa solish va maosh tayinlash", "raiyyatdan mol-xiroj olish, mamlakatni tartibga keltirish va yuksaltirish, uning obodonchiligi, xavfsizligini amalga oshirish" tuzugini oladigan bo'lsak mamlakatda soliq siyosati, ijtimoiy munosabatlarni oqilona tartib-intizomga solish obodonchilik, farovonlik uchun shart-sharoit yaratish va albatta jamiyatda xavfsizlik asoslarini ta'minlashga qaratilganligi e'tiborga molikdir[3-143]. Ularda ijtimoiy munosabatlarda sodir bo'lib turadigan jarayonlar uchun huquqiy normalar mantiqan o'z aksini topgan. Har bir tuzukda muayyan bir voqelikdagi faoliyatga adolat mezonidan turib munosabatda bo'lish nazarda tutilgan.

Zero, Amir Temur dahosining qirralaridan biri uning mazkur abadiy haqiqatni ratsional tarzda anglashi va amalda namoyon qila olganligi bilan belgilanadi. Avvalo fuqaroning xavfsizligi va daxlsizligiga manfaati va ehtiyojlariga, sha'ni va mulkini himoya qilinishiga e'tibor qaratilgandir. Bu narsa davlatga berilgan hokimiyat xalq manfaati bilan

chegaralanganligining ifodasi shaklida namoyon bo' ladi. Agar davlat xalq manfaati bilan hisoblashmasa, unda xalq davlatga berilgan huquqni olib, boshqa ishonchlirog' iga berishi lozim[8-1].

Amir Temur o' z davri davlatchiligi muhitini teran, ratsional mushohada etadi. U barcha mas'uliyatni o' z zimmasiga olgan holda har doim olimu-fuzalolar bilan kengash olib borishi, saltanat qoidalariga avvalo o' zi rioya etishi, voqea-hodisalarning eng nozik jihatlariga jiddiy ahamiyat berishi boshlagan ulug' ishlarini muvaffaqiyatini ta'minlashini yaxshi bilar edi. Shu bois ham "Tuzuklar" da o' g' il va nabiralarga ulufa berish masalasiga alohida to' xtaladi. Unda qavm-qarindoshlarga ham amirlik, valiylik darajalari berilishiga oid aniq mantiqiy asoslar ko' rsatib o' tilgan. Sohibqiron saltanatining hamma joyida qonunchilikka e'tibor berib, uning boshqarilishini nazorat ostida tutgan.

Temur davlatida bu a'mollar yanada chuqurlashib borib, quyidagi huquqiy norma yuzaga kelgan: "Kimki biron sahroni obod qilsa, yoki koriz qursa, yo biron bog' ko' kartirsa, yoxud biron xarob bo' lib yotgan yerni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili raiyat roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili esa (oliq-soliq) qonun-qoidasiga muvofiq xiroj yig' sinlar" [3-143].

Xarizmatik lider sifatida Amir Temur o' zi bunyod etgan saltanatni boshqarishning nazariy asos – tuzuklarni ishlab chiqish hamda uni bevosita amaliyotga – ijtimoiy boshqaruv tizimiga joriy etar ekan, avvalo o' zini adolatli hukmdor sifatidagi mas'uliyatini ham unutmaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Amir Temur saltanatining tashkil topishi tasodifiy bir hol bo' lmasdan, butun XIV asr ijtimoiy-siyosiy voqealari rivojlanishidagi tarixiy jarayonning shakllanishi hamda Markaziy Osiyoda xarizmatik liderning yetishib chiqishi edi. Xarizmatik liderning shaxsiy fazilatlariga haqida yuqoridagi tadqiqotchilarning hamma xulosalari yosh, navqiron, jasur, bilimli va iymonli Amir Temurda mujassam edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hookham H. Timurlaine the concueror. - London, 1962; Хукхэм Х.
2. Властитель семи созвездий / Пер. с англ. Хидоятова Г. –Т.: "Адолат", 1995. –С.320.
2. Kehren L. Tamerlan, le Seigneur de fer. - Neuchatel, 1978. –P.260; Keren
5. L. Amir Temur saltanati. Fransuz tilidan tarj. va izohlar muallifi
6. B.Ermatov. – Т.: "O'zbekiston", 2016. – Б.169-170.
3. Темур тузуклари. –Т.: "O'zbekiston", 2013. –Б.75.
4. Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли. –Т.: "Нур", 1992. –Б.12.
5. Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. –Т.: "Адолат", 1996. – 10. Б. 62.
6. Хукхем Х. Властитель семи созвездий. –Т.: "Адолат", 1995. –С.80.
7. Степанянц М.Т. Восточные философии. Учебник для вузов. –М.: 13. Академический проект, 2011. –С.549.
8. Амир Темур: Ривоят ва ҳақиқат. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. –Б.1.